

הרב מנחם וורמסר (עורך)*
ירושלים שבין החומות

תכלת ולבן שבציצית

שתי הזכירות שבציצית

בפרשת ציצית נשנה עניין הזיכרון: "וראיתם אתו וזכרתם את כל מצות ה' ועשיתם אתם, ולא תתורו אחרי לבבכם ואחרי עיניכם אשר אתם זנים אחריהם. למען תזכרו ועשיתם את כל מצותי והייתם קדשים לא-להיכם".
הזיכרון הראשון נראה כציווי מרחוק מאת האדון ב"ה הקצווה לזכור "מצות ה'", והזיכרון השני פונה בקירוב יותר ובפנייה בגוף ישיר "ועשיתם את כל מצותי".

ונראים הדברים עפ"י דברי הגמרא מנחות מג ע"ב ששני חותמות הן בבגד הציצית, חותם של טיט וחותם של זהב, וזיכרון חוט הלבן הוא חותם העבדות מאת האדון הקצווה לזכור את כל המצוות ולא לתור אחר מאווי החומר, ועל כן עונשו קשה יותר, אולם חותם התכלת מורה על צד סגולת מעלתם של ישראל ומידתם העליונה, ולצד זה פונה הזיכרון בלשון קרבה וחיבה "ועשיתם את כל מצותי והייתם קדושים" וגו'.

אולם ניתן לפרש בדרך אחרת (כאשר לפי פשוטו של מקרא מתייחסת גם הזכירה הראשונה אל פתיל התכלת האמור לפני כן, ועיין מנחות לח ע"א שנחלקו רבי ורבנן על מה קאי "וראיתם אתו") והיא, כי בזיכרון התכלת נאמרו בספרי פר' שלח שני טעמים, זכר למכת בכורות שתכלת לשון תיכלא – שיכול בכורות (וכן הביא רש"י בפ' שלח) או שהוא זכר לקריעת ים סוף, שכלו המצרים בים, ובמדרשו של רבי מאיר במנחות מג ע"ב: "מה נשתנה תכלת מכל מיני צבעונין מפני שהתכלת דומה לים" וכו' ניתן לפרש את ה'ים' על ים סוף כנ"ל (וכן כתבו הסמ"ג עשין כו, דרשות מהר"ח או"ז סי"ג).

* מתוך שיעור בהלכה ובאגדה שנמסר ע"י הגאון רבי נתן רוטמן שליט"א, בתוכני ירושלים עיר הקודש תובב"א, ונכתב בהסכמתו ע"י אחד השומעים.

ולפי הטעם של שיכול בכורות, העניין כי צבע התכלת מורה על הדין הקשה, וכדאיתא בזוה"ק שמכל גווני האש, הגוון המכלה והשורף ביותר הוא התכלתא, והוא הכחול הקרוב ביותר לשורש האש, ובו אין את הגוון המאיר שבאש רק את צד הכילוי, וזה מידת הדין הקשה שמכלה הרשעים, והנהגה זו נתגלתה במכת בכורות ומכוחה נכנע צד הרע לגמרי, ועל כן זכירת כוח הדין הזה מעורר לקיים מצות ה' ולבטל כל התעוררות ופנייה אחרת.

אולם בתכלת יש עוד עניין זיכרון, והוא כנגד קריעת ים סוף. ובקריעת הים, מלבד ראיית הדין הקשה ככתוב "וירא ישראל את היד הגדולה אשר עשה ה' במצרים", ראו עוד את גודל מעלתם עד אחרית הימים, "עד יעבור עמך ה' עד יעבור עם זו קניית". וזיכרון התכלת של הים מתפרש גם מלשון ידיעת התכלית, שבמעמד זה הכירו את גובה תכליתם וייעודם עד "ה' ימלוך לעולם ועד" במלכות ה' נחלה עליהם בבית המקדש, ובכאן התכלת הוא גוון המלכות של כסא הכבוד ("מכון לשבתך פעלת ה'") ומתוך כך נתבעת הזכירה המקרבת של "ועשיתם את כל מצותי והייתם קדשים לא-להיכם", כאשר רואים את תכלית המעלה המעותדת. יאיר לבוש התכלת על האיש הישראלי לעוררו על תכלית המגמה בקיום המצוות עד ל"והייתם קדשים לא-להיכם".

גדר המצוה וענפיה

מצות הציצית, מלבד מעלתה שהיא שקולה כנגד כל המצוות ובה זכירת כל המצוות, מיוחדת היא בגדר ציוויה משאר מצוות, שיש בה חלקים וענפים החשובים כמצוה אחת, והם משלימים זה את זה ונכנסים זה תחת זה, מה שלא מצינו בשאר מצוות. וכמ"ש במנחות רפ"ד: "התכלת אינו מעכב את הלבן והלבן אינו מעכב את התכלת", והכריעו הראשונים, וכן הוא מנהג ישראל, דלא אמרינן שבהעדר חוט התכלת מבטל הוא מצות עשה, ושוב עדיף שלא ילבש בגד ד' כנפות כלל, אלא שמצות הציצית מתקיימת גם בחוט הלבן לבדו או בחוט התכלת לבדו. ולא זו בלבד, אלא שנקבע צורת מצוה חדשה בהעדר תכלת או לבן, שכאשר אין לו תכלת הרי הוא מטיל לבן במקום מספר חוטי התכלת, וכך היא קיומה של המצוה עם גניזת התכלת (רש"י ותוספות במנחות לח ע"ב וכן נפסק להלכה).

ודבר תימה הוא, ולא מצינו דוגמתו בשום מקום שתמורת מצוה אחת יש לעשות מצוה אחרת!

ויש שרצו ללמוד מזה, שאין מצות התכלת מצוה לעצמה אלא רק תוספת ועילוי במצוה הכללית הנקראת "ציצית", וכן רצו מהאחרונים לדקדק לשון רש"י מנחות לח ע"א: "ואע"ג דמצוה לתת תכלת ב' חוטי... אפילו הכי אין זה מעכב את זה, ואי עביד ארבעתן תכלת או ארבעתן לבן יצא". ומשמע דיצא היינו יצא ידי חובת מצות ציצית הכללית שמתקיימת בלי מצות תכלת. ובאופן שעיקר הוראת התורה לקיים מצות ארבעה חוטי ציצית באיזה צד שהוא, ויש כעין מצוה לכתחילה לקיימה עם תכלת, אך אם לא מצא תכלת יביא חוטי לבן במקומה, וכן להיפך.

אכן דבר זה זר ורחוק מאוד לאומרו, שהרי מקרא מלא דיבר הכתוב "ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת", ואיך יתפרש לשון מפורש בתורה כדרך מצוה מן המובחר, ולא מצינו בשום מקום שתהא מצוה בתורה קיומית ולא חיובית – שאם יטיל יקיים מצוה ואם לא לא עבר על כלום. ולא דמי למצוות שבמקדש שאינן מעכבות כתנופה וסמיכה וכדו', דעל כל פנים בהעדרן אין מתקיימת המצוה כלל, אלא שנתחדש שאין בכח ביטול זה לעכב את שאר עבודת הקרבן, אולם כאן נאמרה בתורה הוראה חילופית לצורת מצות התכלת.

ועוד, שכל עיקר היסוד של עשה דוחה לא תעשה נלמד ממצות תכלת בציצית, כמבואר בריש יבמות מסמיכת הפסוקים "לא תלבש שעטנז" "גדילים תעשה לך", ואם היה זה רק דין לכתחילה בוודאי לא היה בזה מקור לקיום עשה דוחה לא תעשה (וביותר לפי דברי הפמ"ג בפתיחה הכוללת ועוד, דגם דענף מצוה אין בו דין עשה דוחה לא תעשה).

וכן מורה לשון חז"ל (מנחות מג ע"ב): "גדול עונשו של לבן יותר מעונשו של תכלת" שזה חותם של טיט וזה חותם של זהב, הרי שיש עונש בצדו, ואין התכלת רק המלצה ומתן שכר, אלא שאינו קשה כעונש הלבן שהוא חמור.

ועל כן ברור שיש בביטול התכלת גם ביטול מצות עשה, אולם הכריעו רוב הראשונים כשיטת המרדכי ודעימיה (וכן הוא בתשו' הרשב"א) דהאידנא מעת שנגנז התכלת מפני גזירת מלכות וכדו', שאין בידינו ממין תכלת, יש לנו לכל

הפחות לקיים מצות לבן, ואין זה ביטול עשה, דכל שאין לך יכולת לקיים אין זה ביטול, והרי אנו כאנוסים מקיום המצוה, ועל כן לכל הפחות תתקיים בזמן הזה מצות הלבן שהוא חותם של עבדות כמו שנכתב בגמרא, ולא תתבטל מצוה חמורה זו השקולה ככל המצוות.

אולם בוודאי היכא שיש לפניו לקיים מצות תכלת ומטיל רק חוטי לבן, הרי הוא מבטל מצות עשה דאוריתא השקולה ככל המצוות.

אכן עדיין יש להבין מדוע נתנה התורה סדר קיום בלבן כתחליף לתכלת, ונראה כאילו נשתנית המצוה מעתה.

מצות ציצית ומצות גדילים

מצאנו בראשונים ביאורם של דברים, דלעולם מה שאמרו להטיל לבן במקום תכלת אין זה תחליף למצות התורה של "הכנף פתיל תכלת", ומה דנקטינן (עיין פירוש רש"י ותוספות מנחות לח ע"א) שכשאינו לו תכלת יטיל חוטי לבן במקומם, הוא מטעם אחר, וכמו שביארו תוספות (שם ד"ה התכלת) דזהו כדי לקיים מצות "גדילים תעשה לך", והיינו דהוראת התורה שצורת החוטים בכנפי הבגדים תהיה בצורת גדילים, היינו ארבעה חוטים קשורים יחד וכמו שדרשו במנחות לט ע"א "גדיל שנים גדילים ארבעה", ולכן כאשר אין לו תכלת אזי צריך להשלים צורת הגדיל על ידי הוספת חוטי הלבן, אבל ודאי ביטל מצות פתיל תכלת ולא התקיימה כלל ועיקר. [וכן הסבירו התוספות (לח ע"ב) את שיטת ר"ת בדין גרדומים שמחשיב החוטים שנגרדמו לח' חוטים שלמים, ששני חוטים הם לשם מצות לבן ושני החוטים האחרים הם לשם מצות גדילים במקום התכלת שנחסר, ולכן כשרים כשאיגרום (עיין היטב משכנות יעקב או"ח יח).]

[הרי שמצות הגדילים משתייכת לתיקון הבגד, שהבגד יהא מתוקן, ומהאי טעמא מצינו גם דין הידור ונוי בבגד טלית (כגרסת הרי"ף והרא"ש פ"ג דסוכה, וראה רש"י בבא קמא ט ע"ב ד"ה בהידור מצוה), דאף שהטלית אינה גוף המצוה לישנא דקרא 'גדילים תעשה לך' מורה שהבגד יהיה מתוקן ומושלם על ידי הציצית (ויש לדון שדין התיקון בבגד הוא רק מצד מצות הלבן, והתכלת אינו תיקון בבגד אלא בציצית, וכן משמע בשיטת הרמב"ם ואכמ"ל, ויבואר עוד להלן).]

אחרי הדברים האלה יש להעיר, דלפי שיטת הראב"ד פ"א מהל' ציצית הלכה ו (כמו שביאר את שיטתו הגר"א בסע' יג) וכן גרסת הספרי עפ"י דברי הגר"א (וכן הרבה בלשון הזהר), דין גדילים נאמר רק בלבן ולא בתכלת, והתכלת היא תוספת על הגדיל, וכמו שאמרו בספרי תצא (רלד) "גדילים תעשה לך זה לבן. מנין לרבות את התכלת? ת"ל ונתנו על ציצית הכנף פתיל תכלת" – עיי"ש בנצי"ב שביאר גדיל שלושה חוטים הכרוכים יחד כחבל, וכן משמע בביאור הגר"א בסע' יג בביאור שיטה זו. ולפי זה, בזמן הזה אין צריך להטיל חוט לבן במקום תכלת, וסגי בשלושה חוטים לקיום מצות התורה.

[אמנם כל זה לפי גרסת הספרי, אך לפי גרסת הבבלי שדרש "גדיל גדילים", גם לשיטת הראב"ד יש להטיל ארבעה חוטים כנ"ל.]

אופן קיום מצות התכלת למעשה

והנה אחר שזכינו בזמן האחרון לזיהוי חלזון התכלת, וקשה עלינו להכריע במחלוקת הראשונים במנין חוטי הלבן והתכלת, שומה עלינו להשתדל ולדעת הדרך ישכון אור בקיום מצות הלבן והתכלת באופן הנכון, שלא יתבטל קיום אחת מהן בשום צד לפי כל השיטות (אמנם גם אם אינו יכול לצאת ידי כל השיטות, לכאורה יש לעשות כשיטת חד מהראשונים, כמבואר בבברייתא עירובין ו ע"א ופ"ק דראש השנה "הרוצה לעשות כדברי ב"ש עושה..." וברמב"ן ורשב"א חולין מו). שהרי אם יוסיף תכלת או לבן יותר מהנצרך נכנס למחלוקת שמא עובר על כל תוסיף, דלדעת השו"ע בסי' י"א עובר על כל תוסיף ולדעת הגר"א אין בזה משום כל תוסיף, וכן אם יגרע ממנין החוטים ייתכן שיעבור בכל תגרע.

ונראה כי הדרך המחזורת היא לקיים כדעת הראב"ד, מצות תכלת בחוט אחד. דיש לדון ולומר, דגם להתוספות, היכא שמטיל חוט אחד יש בזה אמנם ביטול צורת מצות ה"גדילים" של תכלת אך לא ביטול מצות התכלת, דהנה בוודאי לישנא דקרא מפורש "הכנף פתיל תכלת" שמצותו בפתיל אחד (וכמסקנת דברי תוספות שם ד"ה התכלת) אלא שסברו התוספות דמכיון שנאמר בתורה לעשות גדילים יש לעשות את הלבן והתכלת בצורה שווה של שניים ושניים, אולם בוודאי שגם בחוט אחד יש בו קיום הפתיל.

אכן אם יחד עם פתיל התכלת גודלו עם חוט לבן, אפשר שיקיים בזה לכל הפחות גדילים על ידי לבן, שאמנם לא קיים מצות גדילים כתיקונה, אבל לעניין זה שפיר אמרינן "לא יהא אלא לבן" דהגדילים בתכלת הוא רק בצורת המצוה ולא מעכב את עצם נתינת התכלת.¹

וכן משמעות רש"י פרשת קרח ע"פ דברי המדרש בליצנותו של קרח על תורת משה, שבגד שכולו תכלת חייב בציצית, וחוט אחד של תכלת פוטר את כל הבגד, והרי שיטת רש"י בגמרא ששני חוטים של תכלת פוטרים את הבגד, ולהאמור יתפרש, דלקיום מצות פתיל תכלת שפיר נפטר הבגד בחוט אחד אולם לשלמות צורת הגדיל ותיקון צורת הבגד צריך שני חוטים.

ובאופן שיתיישבו שיטת הראב"ד והתוספות – דלא נחלקו ביסוד המצוה שהיא פתיל תכלת, אלא שהתוספות סבירא להו דדין גדילים נאמר גם בתכלת ועל כן צריך עוד חוט כדי לעשותו כגדיל, אולם הראב"ד סבירא ליה על פי גרסת הספרי דדין גדיל נאמר רק בלבן ולא בתכלת (וגם לשיטת הבבלי שהגדיל הוא משניהם, לא נתבאר שהסברא מחייבת שיהיו שווים, ודי בפתיל אחד של תכלת). ולאידך אם יעשה שני חוטי תכלת ושני חוטי לבן, כדעת התוספות, הרי לפי הראב"ד בכיבור הספרי לא קיים מצות לבן, דלפי הספרי גדיל הוא שלושה חוטים ונאמר רק בלבן דין גדיל, ועל כרחך צריך ג' חוטי לבן. וחוט התכלת הוא דין פתיל.

¹ כל זה הוא לפי שיטת תוספות הנ"ל, אמנם לפי ביאור הגר"א בשו"ע בשיטה זו של שני חוטי לבן ושני חוטי תכלת, שיש דין של גדיל בלבן וגדיל בתכלת ובכל אחד שני חוטים שהם ארבעה, לכאורה נאמר גדילים בכל אחד משניהם לחוד. אלא שלפי זה אין מקום להטיל חוטי תכלת במקום לבן, וכשאינן לבן די בשני חוטים שהם ארבעה, ולא מצאנו כן בדברי הגר"א, וייתכן דלשיטתו נמי אין התכלת והלבן מעצם דין הגדילים, ואכמ"ל. על כל פנים, מי שיעשה חוט אחד כראב"ד לא הפסיד לדעת התוספות את מצות הלבן אלא שלא קיים מצות תכלת (וכמו שיתבאר עוד להלן בשיטת הגר"א).

שיטת הגר"א

בשיטת הגר"א במנין חוטי התכלת מצינו שינויים בדבריו: א. בהגהותיו לשו"ע נראה שנקט כשיטת התוספות ודעימיה דבעינן שני חוטים, שכתב "וכן מוכח בכל הסוגיא", כביאורו שם דבעינן גדיל גדילים מלבן וגדיל גדילים מתכלת, שהם ארבעה חצאי חוטים מלבן וארבעה חצאים מתכלת. ב. ובפירושו לספרא דצניעותא כתב דבעינן חצי חוט, וכשיטת הרמב"ם. ג. ואילו בהגהותיו לספרי וכן בספר יהל אור על ספר הזהר כתב דהעיקר כראב"ד דבעינן חוט אחד לתכלת.

ונראה דהעיקר הוא כמו שכתב בספר יהל אור ובהגהותיו לספרי, המאוחרים להגהותיו לשו"ע (שהרי שהזכיר בביאורו לשו"ע את הספרי לא הביא את תיקון גרסתו ואילו היה סבור להגיה את הספרי לא היה מוכיח ממנו), ותפוס לשון אחרון, ושכל מה שכתב בהגהות לשו"ע מבוסס על פי גרסת הספרי בפר' כי תצא דבעי' שניים של תכלת ושניים של לבן, אך לפי הגהת הגר"א בספרי, הרי הגרסה היא ג' של לבן וא' של תכלת, ושוב נדחית עיקר הראיה.

ומה שכתב בביאורו לספרא דצניעותא כדעת הרמב"ם, דסגי בחצי חוט לתכלת, נראה לומר דסבירא ליה דבאמת מעיקר הדין אפשר לקיים אפילו בחצי חוט, וכמו שמצינו לדעת הרמב"ם שהתכלת אינו אלא לפתיל ולכרוך את הלבן, וכל דרשת 'גדיל גדילים' אינה אלא בלבן, ובכל זאת סגי בחצי חוט לבן והרי הוא כחוט שלם, כמו כן יש לומר שתכלת אפשר לקיים גם בחצי חוט, אולם העיקר הוא חוט שלם.

וסימן לדבר מה שנתבאר בדברי האריז"ל שהעיקר על פי סודו הוא אחד מל"ב, היינו חוט אחד בכל ציצית, אלא שעושים על היותר בכל כנף וכנף, ולכן אף אם העניין הוא בחוט תכלת אחד לשבעה חוטי לבן, יש מקום להרחיב העניין על חוט שלם כפול.

[אך מכל מקום אין לסמוך על זה להלכה ולעשות רק חצי חוט ובזה לצאת ידי כל הדעות, ולומר שגם לתוספות אם עשה חצי חוט הוי כחוט שלם, ולפי מה שנתבאר הרי גם בחוט אחד סגי למצות תכלת לפי תוספות, דתוספות ודאי לא סברי כרמב"ם שחוט תכלת הוא רק תוספת ללבן אלא דהוי מצוה בפני עצמה, ואם כן מנא לן לחדש לשיטתם שחצי חוט נחשב לחוט אחד.]

בחייב בירור התכלת וקיומה בזמננו

והנה הראיות שהובאו בזיהוי תכלת המורקס כחלזון האמיתי ברורות הן מאוד, ובוודאי יש בכוחן להחזיר עטרת מצות תכלת ליושנה. אמנם לדון ולהורות מכוחם גם על צבע תכלת לבגדי כהונה וכדו' ולהתיר איסורי כרת וכדו', נלענ"ד דעדיין לא סגי בראיות אלו, לפי שפֶל מחקר אנושי על דבר שנשתכח במשך דורות אף שנראה כמאה אחוז, לעולם אינו יותר משמונים אחוז, אך לעניין קיום מצות תכלת סגי באומדנא דמוכח².

אלא שיש לדון האם מוטל חיוב להיכנס ולברר את אמיתות התכלת, ועל זה כתב הגרי"ש אלישיב זצ"ל את מכתבו המפורסם בנידון דידן (קובץ תשובות ח"א סי' ב) לדון בגדר "אין צריך לברר", היינו מכיוון שהיו שלושה סוגי תכלת שטענו על אמיתותם, ובוודאי שאין להטיל את שלושתם מספק, וגם אם יתברר שאחד ממיני הצבעים הוא מוכח יותר עדיין כל גדר חיובו הוא מצד ספק דאורייתא לחומרא, ובכגון דא אין חובה על האדם לברר ספק שגם אחר שיתברר עדיין לא יצא מכלל ספק ויחויב לקיים המצוה רק מדין ספק, ועל דרך שכתב רעק"א יו"ד סי"ח סע' יב גבי ספק ספיקא, וזו לשונו: "אבל היכא דרק ספק א' יתברר אלא דאזי לא יהיה ס"ס ויהיה אסור מספק, י"ל דלכ"ע א"צ לברר, כיון דהשתא איכא ס"ס וגם אחר הבירור לא יהיה ודאי איסור". ובפרט בהוראה כללית וציבורית קיים הכלל ש"כל דיין שאינו יודע להיכן הדין נוטה רשאי לבצוע". [וכן שמעתי מתלמידי הגרי"ש א שלא היתה הוראתו על עצם גילוי התכלת אלא על הכניסה לדיון בכלל].

וגם בימינו שהכול מודים שאין להסתפק בשני האחרים וכל הנידון סובב סביב הפורפורה (וגם האדמו"ר מראדזין הודה שהפורפורה הוא התכלת אלא שדן מהו

² ומה שטענו מקצת חכמים, שהפורפורה הלא היתה מצויה בכל חופי הים התיכון מאות בשנים ולמה לא נתעוררו ישראל קדושים לצבוע בה, ומה נשתנה משאר מצוות שמסרו נפשם עליהן, נראה לומר דהנה בזמן הגאונים שנגנו התכלת מחמת גזירת מלכות, רוב האנשים לא לבשו בגדים שחייבים בד' כנפות וכמו שכתב הסמ"ג, ומתוך כך נשתכח במשך כמה הדורות צורת הצביעה, עד שגם החוות יאיר שידע על זיהוי הפורפורה כחלזון שכתוב בתורה כותב שצבעו סגול, לפי שלא ידעו להפיק ממנו את צבע התכלת כבימינו.

הפורפורה – עיין בהקדמה לספרו פתיל תכלת, וכבר הוכיחו בראיות ברורות שהפורפורה הידוע הוא המורקס), עדיין יש ספק בשאלת מנין החוטים³.

אמנם כל מי שבירר את הדברים ונראות לו הראיות כנכונות, אין לו לבטל תכלת משום כבוד החכמים שיחי', שאף הם לא פטרו מללבוש אלא מלברר, ואם רואה מקום לחשוש לכבודו של חכם, יש לו להימנע מלבישת בגד המחויב בציצית בכלל, ובכך לא יבטל מצוה (ולא ילבש בגד החייב בציצית בלי תכלת, דכל הוראת הראשונים על קיום מצות לבן לבד היה רק בזמן שהיו אנוסים על קיום התכלת, אך האידנא שאפשר בקל לקיים התכלת שוב יש בזה ביטול עשה, וכמו שנתבאר).

³ אף שעל פי מה שהתבאר, בחוט אחד יוצא אף לשיטת התוספות, מכל מקום עדיין ישנה שיטת הרמב"ם.